

ПРИКАЗИ

Књига *Доба вештачке интелигенције и наша људска будућност* указује на један од најважнијих изазова са којим се суочава човечанство. Убрзани развој и примена вештачке интелигенције (у даљем тексту: ВИ) мења ток људске историје, а дубина те трансформације, по схватању аутора, захтева нови филозофски оквир. Не ради се само о томе да ће велики део активности обављати ВИ већ се мењају темељне људске способности и сама стварност онаква каква је доступна сазнајним моћима човека. Аутори не заговарају ни оптимистичан ни песимистичан приступ већ указују на то да људи и даље контролишу своју будућност, али да морају да је обликују својим вредностима.

Књига Хенрија Кисинцера, Ерика Шмита и Даниела Хатенлокера састоји се од седам поглавља: након приказа основних одлика и историјског развоја ВИ, анализира се њена примена на глобалним мрежним платформама и у сфери безбедности, као и утицај на људски идентитет. У последњем поглављу разматра се будућност човечанства у контексту развоја ВИ. Књига је опремљена индексом појмова и белешком о ауторима.

Неколико је одлика ове књиге које је препоручују стручној и широј јавности. Једна од њих јесте начин излагања и стил, приступачан и читаоцима који немају техничко образовање. Књига почиње описом неколико примера (*AlphaZero*, откриће антибиотика халицин и GPT₃) који јасно показују шта је ВИ и по чему се разликује од других рачунарских програма. Човечанство развија „нов и изузетно моћан механизам за истраживање и организовање стварности“ који нам у многим аспектима остаје недокучив (стр. 10–11). ВИ је сложена и противречна – открива до сада непознате аспекте стварности, обавља задатке који „захтевају интелигенцију на нивоу човека“ (стр. 10), учи и решава задатке другачије него што то ради човек, постаје свеприсутна, испољава изузетне способности и, истовремено, дејче грешке.

Аутори одбацују могућност да се развој ВИ може зауставити – увек ће се наћи неко ко је довољно храбар и ко ће тиме остварити корист. За разлику од ранијих технолошких промена, ВИ ће трансформисати све области људског искуства, мењајући начин на који људи разумеју стварност и своју улогу у свету у коме ће се одлуке доносити на три начина: преко људи, путем машина и сарадњом људи и машина. Аутори истичу да оваква промена сама по себи није ни претећа ни искупљујућа, али да отвара низ питања. То је друга карактеристика која препоручује ову књигу – промишљање крајњих последица трансформације којој сведочимо. Потреба за оваквим приступом је утолико већа што се, с једне стране, полако навикавамо на невидљиву интеграцију ВИ у свакодневни живот, а са друге стране, то је технологија која је не-

¹ Хенри Кисинцер, Ерик Шмит и Даниел Хатенлокер, *Доба вештачке интелигенције и наша људска будућност*, изабрана дела, књига 5. Београд: Клуб ПЛУС, 2023, стр. 149. Први пут на српском језику књига је објављена 2022. код истог издавача.

разумљива и мистериозна за већину људи, „технологија ван домашаја лаичког разумевања“ (стр. 128). Велики број људи бави се развојем ВИ, али недостају размишљања о последицама технологије за човечанство – друштвеним, правним, филозофским, духовним, моралним. „Ово је револуција за коју нас постојећи филозофски концепти и друштвене институције остављају углавном неспремне“ (стр. 18).

У другом делу („Како смо овде доспели“) дат је историјски осврт на развој људске мисли са нагласком на утицај технологије на развој људског сазнања, његове филозофске претпоставке и друштвене промене које су га пратиле. Централна просветитељска премиса – сазнавање света помоћу људског ума корак по корак – доводи се у питање са развојем рачунара: људски ум више није једини који открива стварности, а дигитални свет не подстиче промишљање и концептуализацију.

У поглављу „Од Тјуринга до данас“ приказана је еволуција вештачке интелигенције од првих рачунара до машина које саме уче при чему се посебно истиче продор остварен коришћењем вештачких неуронских мрежа. Истиче се да је ВИ, за разлику од традиционалних рачунарски програма, „непрецизна, динамична, новонастала и способна да ‘учи’“ (стр. 35) што је чини револуционарном. Истовремено, она прави грешке на чије узроке аутори указују. Технолошки концепти који покрећу ВИ су сложени, а њихово разумевање „од виталног је значаја за разумевање друштвених, културних и политичких промена“ које доноси (стр. 36). Не може се предвидети да ли ће се развити општа вештачка интелигенција (AGI), али се може очекивати ширење аутоматизације и интеракције човека и машине. Док се бројне позитивне практичне последице овог развоја могу предвидети (здравље, безбедност, ефикасно пословање), то није случај са друштвеним последицама. Због ризика које са собом носи ВИ, њен развој и примену не можемо препустити било ком учеснику, „било да се ради о истраживачима, компанијама, владама или организацијама цивилног друштва“ (стр. 47).

Уместо дистопијског страха од машина које стичу самосвест или подижу побуну против својих творца, боље је усмерити се на разумевање интеграције вештачке интелигенције у наше животе па се у наредним поглављима аутори баве применом ВИ у неколико посебних области. На глобалним мрежним платформама успостављају се нове врсте односа – међу људима који користе платформе, између ВИ и људи, као и између креатора и оператера ових услуга и влада. Аутори проблематизују низ аспеката примене ВИ на глобалним мрежним платформама које, захваљујући моћи којом располажу, постају национални и глобални актери. Логика функционисања ВИ (како успостављају стандарде своје заједнице, како врше селекцију информација и креирају стварност) остаје углавном непозната корисницима, а стварање дезинформација и борба против њих се све више аутоматизују. Аутори указују на два проблема који се односе на улогу државе и компанија: први је цензура садржаја на мрежним платформама (проблематично је да моћ цензуре садржаја имају било приватне компаније било држава), а други је утицај компанија и државе на друштвене процесе које до сада није контролисао ниједан актер већ су били резул-

тат милиона индивидуалних интеракција у физичком свету (стр. 72). Због значаја мрежних платформи јављају се стратешке, технолошке и етичке дилеме и питања регулације њиховог рада за шта тек треба да се успостави заједнички референтни оквир међу актерима који имају различит приступ овом проблему.

У области безбедности ВИ се примењује у развоју смртоносног аутономног оружја, повећавању конвенционалног, нуклеарног и сајбер оружја и трансформацији стратегија. До данас ниједна технологија није обједињавала три особине: двострука употреба, лако ширење и огромни деструктивни потенцијал. Релативно ниска цена сајбер моћи и операција, с једне стране, и релативна моћ порицања, са друге стране, омогућавају да различити актери, владини и невладини, користе ова оружја. Дигитализација и умрежавање створили су војни и одбрамбени систем „запањујуће сложености, досега и рањивости“ (стр. 99). Увођење не-људске логике у војне системе трансформисаће стратегије и изазвати непредвидљиве последице. Аутори истичу потребу контроле наоружања са ВИ, слично стратегији одвраћања током хладног рата, при чему одбрана треба да буде аутоматизована, али под контролом људи.

Шесто поглавље („Вештачка интелигенција и људски идентитет“) бави се проблемима трансформације људског искуства, сазнања, образовања, науке и одлучивања. Ако ВИ обавља задатке које је раније обављао човек, а понекад и превазилази људску интелигенцију „она заправо доводи у питање дефинишући атрибут онога што значи бити човек“ (стр. 109), мењајући и дефиниције људских улога, тежњи и остварења. У науку, као врхунски израз човековог разума, ВИ уноси „једну не-људску, различиту-од-људског димензију“ (стр. 115). Она све више обликује наше информисање и учење, а селекција информација и персонализација могу да искриве слику стварности и продубљују пристраности, удаљавајући нас од истине. Парадоксално, људски разум ће се „истовремено и увећати и смањити“ (стр. 128). Ако се социјализација буде одвијала у процесу интеракције са персонализованим дигиталним помоћницима, без људског сензибилитета и емоција, питање је како ће то утицати на друштвеност као суштинско обележје човека као бића. ВИ доноси предности у различитим областима (ефикасно управљање, прецизне, мање пристрасне одлуке, креативност), али већина људи не разуме шта, зашто и како она ради. Због тога ће људима недостајати смисао и морално оправдање одлука система над којима немају контролу, а које утичу на њихов живот. Развој ВИ доводи у питање јединственост и релативне вредности људских способности (стр. 111) као што је одговорност и слобода делања појединца који доноси одлуке. Моћ ВИ поставиће питање слободног друштва, па чак и слободне воље.

Аутори разматрају и различите реакције људи на ширење ВИ, потенцијалне поделе на „физикалисте“ и „виртуелисте“, на „домороце виртуелне интелигенције“ и оне који то нису. ВИ може да преузме одлучујућу улогу у истраживању и управљању физичким и дигиталним светом, а многи људи могу да се повуку у „индивидуалне, филтриране

светове „по поруџбини“ (120). Како се ВИ буде развијала, посебно општа ВИ, људима ће се све више чинити као блиско биће, „као нека комбинација алата, љубимца и ума“ (стр. 130). Пред друштвом је да дефинише улогу људи у новом добу: које аспекте живота ће да препусте ВИ, које ће да оставе за сарадњу ВИ и људи, а које ће да резервишу за људску интелигенцију (111). У свакој примени кључно је да појединци буду обавештени када су у вези са ВИ, а ограничења би морала да буду дефинисана на националном или међународном нивоу. Да бисмо осмислили своје место у свету, уместо значаја људског разума, централно место, по мишљењу аутора, треба да има људско достојанство и аутономије (стр. 120).

Од уводног текста до последњег поглавља („Вештачка интелигенција и будућност“) аутори наглашавају своју основну тезу: да су промене такве да улазимо у нову епоху у којој не само да ћемо морати да редифинишемо своју улогу као јединог сазнајног субјекта, већ ћемо морати да преосмислимо и саму стварност коју истражујемо, а то ће бити праћено трансформацијом друштвеног, економског и политичког уређења. Средњовековни свет је имао свој *imago dei*, доба разума је имало свој *cogito ergo sum*. „Доба ВИ тек треба да дефинише своје организационе принципе, своје моралне концепте или осећај за тежње и ограничења“ (стр. 124). Створена од стране људи, ВИ треба да буде надгледана од стране људи, а за то је неопходна филозофска перспектива која би разумела њене шире импликације: „Епохи ВИ потребан је њен Декарт, њен Кант, да објасни шта се ствара и шта ће то значити за човечанство“ (стр. 132). Еволуција ВИ ће се десити брже него што очекујемо. Зато човечанство мора да искористи све своје ресурсе – разум, веру, традицију и технологију – како би прилагодило свој однос са стварношћу тако да он остане људски (стр. 124). Друштво мора да се суочи са импликацијама ВИ, да сноси одговорност за њен развој и примену, а за то је најважнији развој етике.

У том процесу човечанство ће се суочавати са низом питања која аутори формулишу кроз читаву књигу. То је још једна карактеристика која је препоручује за читање. Нека од питања су: Ако ВИ решава неки проблем на начин који људи не разумеју, да ли ми тако напредујемо ка знању или се знање удаљава од нас? Ако ВИ „мисли“ или се приближава размишљању, ко смо онда ми? Ако машине све више обављају задатке које су некада само људи били у стању да раде, шта је онда то што ће чинити наш људски идентитет? Ако се контрола информација препусти ВИ, шта је са садржајем у који јавност никад нема увид? Како ће одрастање уз ВИ утицати на игру, машту, перцепцију света, склапање пријатељстава и уклапање у заједницу? Ако информације и забава постану имерзивни, персонализовани и синтетички, да ли ће друштво имати заједничку културу? Како се ВИ може интегрисати у традиционалне концепте друштвених норми и међународне равнотеже? Да ли је демократија могућа у свету у коме мали број организација управља неколицином „генијалних машина“? „Конечно, поставља се једно „мета“ питање: да ли потребу за филозофијом могу да задовоље људи уз *помоћ* вештачке интелигенције, која другачије тумачи (и тако другачије разуме) свет?“ (стр. 138)

Књига је први пут објављена на енглеском језику септембра 2021. године. Од тада је прошло четири године импресивног развоја и ширења примене ВИ. Уместо да је учини застарелом, управо је тај развој коме сведочимо разлог за (поновно) читање ове књиге. Питања која она поставља данас су још актуелнија, а круг заинтересованих се шири како све више људи има непосредну интеракцију са ВИ и(или) постаје свесно утицаја који она има на њихово информисање, рад, економију, рат, учење, забаву, свакодневницу.

Књига пред нама истиче првенствено потребу новог филозофског оквира који би одговорио на темељна питања постојања човечанства у новим условима, али указује и на изазове за друштвене науке. Различите дисциплине (социологија, економија, политичке науке, психологија) покушавају да одговоре на ове изазове кроз бројна истраживања друштвених промена и њихових последица за појединце и функционисање друштва. Успостављају се нове (под)дисциплине, а већ постојеће проширују своје поље истраживања; стварају се нови и редефинишу постојећи појмови, проверава се применљивост научних теорија за објашњење измењене друштвене стварности, развијају хипотезе и емпиријске генерализације. Поред тога, књига Кисинџера и сарадника упућује нас и на два темељна задатка који стоје пред социологијом и другим друштвеним наукама. Први се односи на развој научне методологије – отвореност према новим могућностима које пружа примена ВИ у друштвеним истраживањима. Други задатак је теоријске природе и подразумева настојање да се одговори на питања о природи ове велике трансформације (Полањи 2003) којој присуствујемо, да се испод феноменологије бројних нових или измењених друштвених појава разазнају дубље структурне промене и одреде суштинске одлике савременог друштва и главне развојне тенденције. Зато су нам потребне идеје и теорије које ће нам омогућити да ново схватимо на нов начин и живимо с њим, а да истовремено очувамо „добре односе са трезорима традиције“ (Бек 2001, 21).

ЛИТЕРАТУРА

- Бек, Урлих. *Ризично друштво: у сусрет новој модерни*. Београд: „Филип Вишњић“, 2001.
- Кисинџер, Хенри, Ерик Шмит и Даниел Хатенлокер. *Доба вештачке интелигенције и наша људска будућност*. Београд: Клуб плус, 2023.
- Полањи, Карл. *Велика трансформација: политичка и економска исходишта нашег времена*. Београд: „Филип Вишњић“, 2003.

Гордана В. Стојић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Депарتمان за социологију

Зборник радова „Млади на селу: демографска, друштвено-економска, политичка и културна перспектива“ састављен је од прилога учесника истоимене научне конференције, одржане 21. јуна 2024. године на Филозофском факултету у Нишу. Скуп је био посвећен сећању на др Сузану Марковић Крстић, редовну професорку Филозофског факултета у Нишу чији је научно-истраживачки рад био усмерен на проблеме села, младих и образовања.

Осим „Предговора“, зборник садржи ауторске прилоге петнаесторо научних радника са Универзитета у Подгорици, Новом Саду, Београду и Нишу. Поред оригиналних ауторских прилога, засебну целину у зборнику чини приказ четири монографије проф. др Сузане Марковић Крстић и њена биографија са библиографијом радова.

Полазећи од хипотезе о узајамном односу између економског развоја и демографских промена, али и противуречности и асиметричности овог односа у друштвеном развоју у савремености, Љубиша Митровић у тексту „Регионалне неједнакости у Србији и демографске промене – Прилог регионалној социјалној демографији југоисточне Србије“ разматра однос између регионалних неједнакости и развојних и демографских промена у југоисточној Србији. Залажући се за демографску и развојну обнову села и пољопривреде, аутор предлаже спровођење радикалног програма друштвено-економских промена: остваривање целовитог и дугорочног програма активне пронаталитетске политике, критичко преиспитивање и радикално редефинисање неолибералне стратегије зависне модернизације, развоја и управљања, изградња нове политике регионалног развоја Србије, промена односа друштва према раду и резултатима рада сељака у пољопривреди и на селу, заснивање развоја села и демографске обнове на принципима нове мобилности пољопривредних произвођача у задружне савезе и уз нескривену подршку привредне коморе, Владе и научне јавности итд.

Драгољуб Б. Ђорђевић у тексту „О омладини, младима на селу и младим сељацима“ покреће теоријску расправу о омладини као социолошкој теми и о концептуалним недоумицама око одређења омладине, али и нуди типологију младих на селу и разматра положај и будућност младих сељака.

Разумевајући партиципативна истраживања заснована на заједници као вид акционих истраживања у којима се решавају специфични проблеми одређених друштвених група или заједница, Јасмина Петровић у раду „Употреба фокусгрупног интервјуа у партиципативним истраживањима заснованим на заједници: методолошки алат за развој и евалуацију различитих програма подршке руралним подручјима Србије“ пропитује потенцијале употребе фокус групног истраживања у области руралног развоја. Практично мотивисана

¹ Лела Милошевић Радуловић и Гордана Стојић, прир., *Млади на селу: демографска, друштвено-економска, политичка и културна перспектива*. Ниш: Филозофски факултет у Нишу, 2024, стр. 275.

фокусгрупна истраживања у руралним заједницама вишеструко су корисна: „Резултати фокусгрупног интервјуа се могу употребити за предвиђање реакција на примену одређених мера јавних политика, програма и развијање сервиса и брзо добити повратне информације од више група стејкхолдера. Њима можемо установити став заинтересоване јавности са неколико састанака и поново се фокусирати на тражење решења“ (стр. 32–33). Ауторка закључује да „фокусгрупни интервју може бити веома корисна истраживачка техника у склопу партиципативних истраживања како у домену откривања приоритетних потреба, проблема и специфичности руралних заједница, група и појединаца, тако и као техника погодна за евалуацију спроведених мера и корекцију планираних мера руралног развоја“ (стр. 34). Ова техника може послужити и као вид предистраживања или постистраживања када се њени резултати користе комплементарно са резултатима других примењених истраживачких поступака у склопу стратегије истраживања заснованим на заједници.

Раде Шаровић и Горан Ћеранић у тексту „Промјене у демографској структури црногорског села, историјска ретроспектива“ врше историјску рекапитулацију развоја сељачке популације у црногорском друштву у последњих седамдесет година који су довели до садашњег стања у коме се налази црногорско село. Аутори су посебно критични према могућностима за ревитализацију црногорског села у постсоцијалистичком периоду: „Дјелимично извршена својинска трансформација великих пољопривредних предузећа, и даље неријешено питање прилагођавања ситносељачког сектора тржишној привреди, недостатак капитала за опремање модерном механизацијом и опремом, неизграђена тржишна инфраструктура у служби пољопривредних породичних газдинстава, чинили су главне карактеристике којима се овај период аграрних односа Црне Горе може 'похвалити'“ (стр. 40). Развојна шанса за село у условима трансформације укупне црногорске привреде лежи у „развоју и подстицању предузетништва у пољопривреди“ (стр. 41), али су прилике за тако нешто у значајној мери отежане, закључују аутори, најпре због природе породичног газдинства и демографске структуре села, односно због суморних прогноза о нестанку села као базе пољопривредне производње.

Користиће се пописним цифрама из последња два национална пописа, Сретен Јелић и Марија Поповић у раду „Социо-демографска обележја становништва Србије са освртом на младе у руралним подручјима“ разматрају нека социо-демографска обележја становништва у Србији са освртом на младе у руралним подручјима. Њихово поступно смањивање у укупној популацији српског становништва, уз континуирани раст старих са 65 и више година, недвосмислено показују да је успех у напорима државе за демографском ревитализацијом села директно пропорционалан предузетим улагањима у подизање квалитета живота младих као генерацији будућности, односно да је неминовно „побољшати инфраструктурну опремљеност и ангажовати потенцијале који постоје и развијати низ делатности“, уз „доношење и усвајање стратегија, спровођење и праћење уз координацију

свих надлежних органа земље и издвајање финансијских средстава из буџета за реализовање низа мера и акција“ (стр. 49).

Суморне прогнозе о незаустављивом пропадању српског села, започетом масовним исељавањем становништва из села у градове у другој половини двадесетог века, износи Љубинко М. Милосављевић у раду „Мегалополис је победио; нема села ни младих на селу“. Нестајање људског потенцијала у селима одавно је, попут ватрене стихије, захватило и суседне вароши и варошице. „Некада је било тешко живети на селу, данас је изгледа постало непривлачно, чак рекло би се срамно. У селима се углавном ништа не дешава јер где нема људи нема ни дешавања. Људи се усамљују и повлаче у себе, па уместо каквог таквог колективног живота, најбољи пријатељи постали су им телевизори и мобилни телефони“ (стр. 56). Ако је глобализација већ уништила сељаштво као темељ друштва, пита се аутор, да ли то значи да мора да нестану и села? И подсећа да стресност и стешњеност данашњег градског живота у мегалополисима води у правцу размишљања о томе да живот на селу не мора априори да буде достојан само презира. И подразумева трезвено самопропитивање шта нам је чинити да појединачне искорак познатих личности из света културе претворимо у општу ревитализацију већине српских села.

Подмладак нишког Департамана за социологију, Анђела Божић и Михаило Петровић, разматрају у раду „Демографске карактеристике села општине Зајечар“ демографске (не)прилике у источној Србији, са нагласком на неколико зајечарских села која су мање или више удаљена од општинског центра. Њихова општа карактеристика је популационо пражњење: „Смањење удела младог становништва у удаљеним сеоским насељима може се приписати пресељењу овог дела становништва у Зајечар, где постоји више могућности за запошљавање у услужним, здравственим и другим непољопривредним секторима.“ (стр. 62). Због тога прети отворена опасност од тога да најпре најудаљенија села у блиској будућности постану само топоними на географским картама.

Весна Трифуновић се у раду „Проблеми савременог села и сељаштва“ бави двама проблемима са којима се суочавају село и сељаштво у српском друштву данас: 1) немогућност опстанка породичног газдинства услед вишедеценијске развојне политике Републике Србије која је економски исцрпљивала село и сељака и оставила их без државноправне заштите у односу на *стране корпорације* – произвођаче хране, с једне стране и *домаћи увознички лоби*, с друге; 2) негативна демографска кретања – смањење наталитета и миграција сеоског радно активног становништва у развијене градске средине у земљи и, више, у развијене земље Запада. И закључује да је, услед несистемског решавања деценијама нагомилаваних проблема, пропуштена прилика да се „донесу националне стратегије које би започеле дугорочни процес санирања наведених проблема и стварања развојног контекста који би онемогућио растакање друштвених, економских и културних структура“ (стр. 74). А одговор лежи, према ауторкином мишљењу, у опхођењу према пољопривредном газдинству као пре-

ма малом или средњем предузећу „чијим би субвенционисањем био обезбеђен опстанак сељаштва. Уколико буде другачије, нестаће село и сељаштво и њихова култура која је претрајала до данас“ (стр. 74).

О привлачност концепта „мале производње хране“ за младе људе, као и његовом потенцијалном утицају на усмеравање младих људи ка руралним просторима извештава Марица Шљукић у раду „Прехрамбена производња малог обима као фактор привлачења и задржавања младих на селу“. Делатни подстицаји оваквом концепту прехрамбрене производње обухватају следеће аспекте: „његову здравствена корисност, његов економски значај, његов еколошки значај, његов значај у очувању традиције и културног идентитета и његов значај за развој локалних заједница“ (стр. 81). У таквим условима постоји већа могућност субвенционисања производње из различитих фондова, што отвара могућност њеног започињања и без великог почетног личног капитала, што посебно погодује младима. Но, постоји и низ инхибиторних фактора који потенцијално одвраћају младе за овакав вид рада и зарађивања: *спољашња* („законска ограничења, неадекватна и неблаговремена институционална подршка, као и ограничења која долазе од стране установа и организација на које су мали произвођачи усмерени у свом пословању /закона, банака, осигуравајућих друштава, различитих инспекција и сл./“), *унутрашња* („недовољан обим производње /недовољан за жељено проширивање тржишта/ који би омогућио оптималну или већу зараду, као и констатовано одсуство чвршће повезаности међу самим малим произвођачима“) и *комбинована* ограничења („тичу се инфраструктурних проблема, који су једним делом последица неадекватне спољашње подршке или, пак, њеног потпуног изостајања, а другим делом недовољног личног и/или организованог /само/ангажовања у процесу прибављања финансијских средстава“) (стр. 82–83).

Сазнајним, емотивним и акционим односом младих према политичком животу у Србији бави се Вјекослав Бутиган у раду „Политичка култура младих Србије“. На основу спроведене анализе аутор запажа да млади у Србији имају преовлађујућу поданичку политичку културу, са наглашеним непотпуним когнитивним односом према политичком систему Србије у коме не налазе своју улогу, нити повољан политички положај. Упркос предузетим корацима, не види се напредак у побољшању друштвеног и политичког положаја младих, посебно оних на селу. Ауторово залагање иде у правцу прихватања партиципативне политичке културе од стране младих, али које не може да буде стихијни процес, већ осмишљен процес политичке социјализације и култивације. „Незадовољство младих из свих друштвених група и слојева својим статусом друштво треба да усмери подстицањем да дају предлоге за побољшавање свог положаја и боре се за њихово остварење од породице, школе и радних организација до месних заједница, локалне самоуправе и Републике Србије“ (стр. 96). Успех овог концепта почива на јединственом деловању свих васпитних фактора, као и на развијању медија и емисија за младе, уз максимално искоришћавање потенцијала друштвених мрежа.

Бранислав Стевановић у раду „Социјално и политичко биће омладине: између очекивања и реалности“ преиспитује тезу о омладини као покретачкој снази друштва и неизоставној компоненти (прогресивног) мењања политичког система. Позивајући се на рецентна истраживања код нас и у свету, аутор показује да су данашњи „миленијалци“ и припадници „Z генерације“ незаинтересовани за политику и да су пре свега усмерени на себе, сопствену каријеру и материјалне вредности. Млади се налазе у животној фази када се баве пре забавним него озбиљним темама, а како се још увек школују нису на тржишту рада, па не осећају ни директне последице резултата на изборима. Они су склони либералним ставовима по питањима људских права, али нису подложни идеологијама које сматрају празним причама. Истовремено, интензивно коришћење савремених технологија створило је од њих прву генерацију која живи у мешавини физичке и виртуелне стварности која ствара привид обиља у коме нема одрицања. У виртуелном свету се живи „овде и сада“, што утиче и на природу младачког активизма. Све је више младих који се одлучују за „онлајн активизам“, који без класичног активизма може бити само илузија да се тиме нешто значајно урадило.

Актуелна стратешка документа Републике Србије, Републике Црне Горе и Републике Српске, а која се тичу руралног развоја и политике према младима, анализира Срђан Шљукић у раду „Млади на селу као објекат политике“. Закључује се да однос према младима на селу у документима анализираним у овом раду на одлучујући начин зависи од два фактора: са једне стране стоји придруживање ЕУ и наглашавање либералних вредности, а са друге реална потреба да се младима на селу помогне и тако зауставе и преокрену негативни трендови депопулације руралних области, а тиме и целог друштва. Тамо где претегну политика и идеологија (стратегије за младе), о младима на селу се не води много рачуна, већ они бивају просто убрајани у „рањиве“ групе и тако и третирају; ако претегне реална потреба (стратегије развоја пољопривреде и руралних подручја), млади на селу долазе у центар пажње. Стога судбина младих на селу и тиме и судбина села као таквог и друштва као целине, највише зависи од способности носилаца политичке моћи да реалним потребама друштва дају примат у односу на идеологију.

Лела Милошевић Радуловић у раду „Школовање сеоске омладине (Допринос Сузане Марковић Крстић проучавању друштвених неједнакости у образовању)“ разматра допринос Сузане Марковић Крстић истраживању проблема друштвених неједнакости у образовању, посебно проблему школовања сеоске омладине. У случају сеоске омладине закључује се да социоекономски положај и слојна припадност породице, као и њихов културно-образовни статус у великој мери детерминишу њихове образовне могућности. „На тај начин се продужава зачарани круг репродукције сиромаштва и деци и младима из сиромашних породица ускраћује могућност да развију своје потенцијале као њихови вршњаци из породица са вишим социоекономским и образовним статусом.“ (стр. 124). Неке од конкретних мера

за унапређивање школовања сеоске омладине биле би: 1. подизање квалитета основног образовања на селу, уз појачан саветодавни рад стручних служби у сеоским школама, 2. измена критеријума за добијање олакшица, где би значајан критеријум био социоекономски статус породице ученика/студента, 3. формирање фондова на нивоу локалних самоуправа за стипендирање ученика средњих школа и студената са села, 4. редефинисање услове пријема у домове за ученике/студенте са села, уз проширивање капацитета ученичких и студентских домова, 5. промовисање научних истраживања друштвених неједнакости у образовању и примена добијених резултата у пракси приликом формулисања образовних политика итд.

Драгана С. Пешић Јенаћковић у раду „Брак/партнерство и родитељство: вредности и пракса младих у југоисточној Србији“ испитује вредновање и практиковање различитих модела брачног и репродуктивног понашања младих из југоисточне Србије. Резултати истраживања показују да је код младих у југоисточној Србији изражена амбивалентност у сфери вредности, односно да је на делу дубока вредносна подељеност између традиционалних и савремених модела брачног и репродуктивног понашања. Изразит традиционализам код младих праћен је истовременим високим вредновањем савремених модела брачног и репродуктивног понашања. Кохабитација се више прихвата као привремена заједница, као фаза која претходи браку, али је такође значајно прихватање кохабитације као трајне заједнице. Резултати показују да око половине младих прихвата кохабитацију као трајну заједницу живота у пару.

Ауторкино мишљење је да раскорак између ставова и понашања може бити последица различитих фактора, структуралних и културолошких, као и њихове синергије. „Овај раскорак представља одговор младих на изазове које им поставља савремено друштво, одговор који је условљен како транзицијским нормативно-вредносним оквиром нашег друштва, владајућом економском кризом, тако и утицајем средине, окружења, породице и личним аспирацијама у погледу реализације животних циљева. Општа нестабилност, како економска, тако и нестабилност вредносног модела у нашем друштву, погодују оваквом одговору младих. Конфузија вредности, где се поред перзистенције традиционалних, уводе и модерноиндивидуалистичке вредности (аутономија, самореализација, самоактуализација, еманципација, егалитаризам), неизбежно производе последице. Као једна од њих јавља се амбиваленција ставова по питању брака и кохабитације, као и по питању ставова о родитељству у браку и ван брака. Такође, наведени фактори доводе до тога да брак и родитељство имају и даље значајну улогу, али да се њихова реализација најчешће пролонгира и то уз смањење репродуктивних норми“ (стр. 142).

Анализирајући анкетне податке из истраживања „Млади и климатске промене“, спроведеном међу студентима Факултета заштите на раду у Нишу, Ивана Илић Крстић у раду „Ставови младих у Србији о утицају климатских промена“ примећује да млади поседују одређени степен знања о климатским променама и њиховим утицаји-

ма. Као могуће ефекте, односно последице климатских промена, млади најчешће наводе: негативан утицај на биљке и животиње, учестале временске непогоде, раст нивоа мора и шумске пожаре. Млади свих старосних категорија деле мишљење да су индустрија/фабрике, саобраћај и неконтролисано стварања и одлагање отпада главни узроци климатских промена. Ипак, више од половине младих нема свест о томе да својим понашањем могу утицати на климатске промене. Млади сматрају да је држава највише надлежна да решава проблеме који настају као последица климатских промена. Млади заузимају став да је врло важно да Србија постави своје приорите када су у питању климатске промене, а међу предложеним приоритетима издвојили су се: „заштита природе и интегрисање проблема климатских промена у све секторске политике, улагање у обновљиве изворе енергије, побољшање енергетске ефикасности и боље управљање биодиверзитетом“ (156–157).

Вредност зборника радова огледа се и у томе што су истраживачи из области друштвено-хуманистичких дисциплина још једном отворили расправу о важним социолошким темама, као што су млади, образовање, демографија и село у глобализованом свету. Прилоге одликује тематска и стилска разноврсност и разноликост, као и квалитет и оригиналност научног приступа. Са једне стране, то би се могло тумачити као одсуство принципа хомогености; са друге, пак, као богатство у различитости могућих интерпретација централних истраживачких тема.

Драган Тодоровић

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Депарتمان за социологију

„Ромска историја је богата, али је ромска историографија си-
ромашна.“

Роми спадају у усмене народе без писане повести и литературе,
али су им богате историја и усмена књижевност. Рекло би се да још и
понајбоље стоје у ритуалном практиковању обичаја и традиције. Срп-
ски ромолози подсећају, али и упозоравају:

„Роми Србије, попут свих Рома света, имају свој језик, који
није јединствен: говоре у више дијалеката и тек су пред
усвајањем стандардизованог књижевног језика. И зато
спадају у усмене народе без писане повести и развијене
литературе, *но богате су им историја и усмена књижевност*.
Зато је ромскост суштаствено отелотворена у духовним
умотворинама – митовима и легендама, предањима и
причама, песмама и приповеткама, загонеткама и бајкама
– памћеним а не бележеним, вазда преношеним с колена на
колени“ (Тодоровић и Ђорђевић, 2022, 55-56).

„Али памћење, та 'драгоцена особина људског духа' – како
вели Р. Ђурић – 'често, ни под најповољнијим условима није
поуздан чувар', и стога је нужно записати, тиме и отргнути
од заборава, све богатство ромске усмене књижевности у
намери да се открије, сачува и преда будућности битан део
ромскости као несумњиво важан *принос култури* народа
овога тла“ (Ђорђевић, 2010: 33).

Стога на књигу Османа Балића треба гледати као на врло важан
камичак у формирању мозаика званог „писана историја Рома“. Сигур-
но да је могла да буде написана и много раније, док су још били живи
драгоцени сведоци времена о коме извештава. Но, не закерајмо, добро
је што је и сада држимо у рукама, обележавајући симболичан јубилеј
– четврт века од упокојења Саита Балића, предводника еманципације
нишких Рома започете пре пола века.

Без потребе за мистификацијом, аутор већ у првој реченици по-
маже читаоцу да се одреди према природи писаног штива: „Књига
коју имате у рукама не припада неком хомогеном, јединственом жан-
дру. То није ни биографија, ни есеј, ни неки други познати и утврђени
облик писања. Можда је најтачније рећи да она представља једнос-
таван приказ живота једног човека (...) кроз његове говоре, интервјуе
обављене са њим, текстове писане о њему, сачуване фотографије и
новинске текстове о његовим активностима“ (стр. 7).

И баш тако, ове целине представљају и засебна поглавља у књизи
пред нама. Иако упозорава да му је било тешко да реално и критички
сагледа очев животни и посебно стваралачки опус, развејавам ауторо-

¹ Osman Balić. *Život i delo Saita Balića: priča o romskom pokretu*. Niš: YUROM Centar, 2023, str. 201. (Реч на промоцији књиге одржане 14. маја 2024. године у САНУ.)

ву сумњу и одговорно потврђујем да се у приложеној грађи могу пронаћи поуздана сведочанства о: 1. несвакидашњем активизму једног визионара и вођи великог интелектуалног и политичког калибра; 2. рађању, развијању и донетима ромског покрета у светским размерама из друге половине двадесетог века, али и 3. промишљена запажања о перспективама савременог ромског политичког покрета из угла самог Османа Балића. Без лажне скромности, Осман је у европским оквирима признат и уважен ромског лидер, тако да сва његова размишљања преточена на папир могу само да буду на корист млађим ромским наративима (које он, додуше, на једном месту назива „генерацијом конформиста – а не бунтовника“).

Књига доноси ромолозима добро познате податке о почецима ромског организовања, али и мало познате детаље из породичног живота Балића, на чијој се судбини преламала и судбина Рома тога времена. Дознајемо, на пример, да су се бројне ромске породице крајем деветнаестог и почетком двадесетог века у Нишу, а међу њима и шира фамилије главног јунака ове књиге, бавиле занатским и трговачким пословима (фијакеристи, кројачи, трговци половном робом, војни музичари), те да нису биле пука сиротиња раја. Лично, издвајам редове у којима се потанко извештава како су се у становима Саита и Махдима Балић одвијали најзначајнији догађаји и доносиле историјске одлуке за југословенски и светски ромски покрет. Уз помоћ штапа и канапа и на таласу ентузијазма, пожртвовања, другарства и поштовања, брачни пар Балић гостио је у свом дому ине дипломате, академске грађане, политичаре, али и најобичније људи из земље и света. Рецимо, пионира светског ромског покрета, још увек живућег Гратана Пуксона из Енглеске (који је две године спавао у кући мајке Саита Балића) или Николаја Георгеа, тада тек студента социологије, а касније једног од најистакнутијих бораца за европски покрет Рома. Ако није било довољно кревета, спавало се на поду.

Раритет у књизи је интервју дат новинару „Борбе“ из 1990. године, пренет са магнетофонској записа, у коме, сада већ остарели ромски вођа, сумира погледе на сопствену каријеру, на проблеме на које је наилазио у вишедеценијском раду, али и проговара о страховима у вези са препрекама са којима се може сусрести неорганизовани и разједињени међународни ромски покрет у надолazeћем турбулентном постсоцијалистичком добу у Европи и на Балкану. Многи од тих његових страховања увелико су се реализовали у пракси и, на жалост, још увек није стављена тачка на страдалништво Рома у европским и светским размерама.

Као мало који Ром друге половине двадесетог века, Саит Балић је смогао стваралачке снаге и куражи да покрене, а затим и бескомпромисно предводи Роме у организованим настојањима да се покажу на светској историјској и политичкој сцени. У потпуности делим ауторова запажања о оцу (следи неколико цитата из уводног поглавља књиге):

- Духовит и пријатан човек, који је поклањао пажњу свакоме... увек пажљив према другима, нарочито према сарадницима из свог покрета, никад арогантан и надмен (стр. 9),

- Изузетно динамичан, није престајао да размишља, осмишљава, разматра и подстиче ромски активизам широм Југославије, Балкана и Европе. (стр. 11),
- За њега се може рећи да је био политички стваралац покрета еманципације Рома. (стр. 11)
- Његов полет је покретао друге не само да верују, већ и да делају (стр. 12)
- Сугестивности, искренности, веровања у идеју којом је друге уверавао и наговарао (стр. 12)
- Имао је способност да добро предвиди политичку будућност, као и изузетан осећај за историјска искуства и национални идентитет. Био је упознат и са културом и начином функционисања политичара у социјализму. (стр. 12)
- Имао је смисао за стратегију, умеће читања и процене одређених докумената и способност брзе анализе. (стр. 12)

У личности неуморног делатника преламају се сви битнији датуми са самих почетака организовања ромског покрета у светским оквирима. У доба када се у Румунији, Бугарској и Албанији званично тврдило да Роми не постоје, заједно са двојица представника Рома из Југославије (Фаик Абдија из Скопља и Џуна Беџет са Косова), Саит Балић учествује у припремама за одржавање првог Светског конгреса Рома од 8. до 12. априла 1971. године у просторијама једне приватне школе у јужном Лондону, када су се Роми прогласили нацијом и донели одлуке о химни и застави (од тада се 8. април слави као Међународни дан Рома).

Многима је непознато, а сада су у прилици да сазнају како је сву неопходну логистичку подршку за одржавање овог конгреса дао *Цигански савет*, тело оформљено 1966. године од стране Фредерика Вуда и Вера Раџендра Ришија, ентузијаста нерома. Скупа са Брајаном Редвудом из Велса, Ромом, некадашњим травелерсом, који је био запослен као кувар у школи Кенок Хаус, а која је уступила просторије поменутом *Циганском савету* за организацију првог Светског конгреса Рома.

На трећем Светском конгресу Рома у Гетингену 1981. године Саит Балић изабран је за председника Светске организације Рома (подсетимо оне који то не знају да су југословенски Роми итекако обележили међународни ромски покрет: Слободан Берберски изабран је за председника Светске организације Рома на првом Светском конгресу Рома 1971. године у Лондону, а Рајко Ђурић изабран је за председника Светске организације Рома на четвртом Светском конгресу Рома 1990. године у Варшави).

У функцији председника Светске организације Рома организовао је 1983. године *Други међународни фестивал културе Рома*, када их је у званичну посету примила премијерка Индира Ганди и када је одржао говор пред универзитетским аудиторијумом у Чандигару (садржај тог говора укључен је у садржај књиге о којој вечерас разговарамо). Но, према ауторовој оцени, његовом су оцу много важнији за

живота били положаји у сопственој земљи. Био је председник *Савеза друштава Рома у Србији* и један од покретача *Смотре културних достигнућа Рома*, јединствене манифестације и у Југославији и у Европи тога доба, којима су положене основе практичне културне еманципације Рома у тадашњој СФРЈ и које су фактички представљале израз буђења националне свести ромског народа и ромског политичког покрета („Оно што се није смело рећи јасно, гласно и одједном, урађено је кроз музику и игру“ /стр. 85/).

Његови доприноси побољшању положаја и услова живота Рома у Нишу и тадашњој Југославији конкретни су и мерљиви. Издајамо неколико најважнијих:

1. замена коњских запрега моторним возилима као помоћ рабацијама у Нишу (1974),
2. помоћ сакупљачима отпадног папира оснивањем предузећа за предузећа за откуп отпадног папира у селу Грејач поред Алексинца (као испоставе папирнице „Количево“ из Словеније) (1983),
3. формирање Задруге „Понос“ – прве трговачке задруге која је окупила Роме продавце текстила увезеног из Турске и Бугарске (1994),
4. формирање првог одељења продуженог боравка за ромску децу у основној школи у близини ромског насеља (1970), а затим и Секције за предшколско образовање ромске деце при нишком Друштву Ром (1998),
5. упис Рома на течајеве основног образовања у тзв. Вечерњим школама при Радничком универзитету „Павле Стојковић“ у Нишу (1972-1979) и
6. додела више од 300 станова ромским породицама у Нишу 70-их година прошлог века.

Самом себи, читамо из различитих интервјуа које је давао медијима, највише је замерао што није успео да реализује следеће велике активности:

1. проширивање деловања организације Савеза Рома Србије на Косово,
2. формирање Савеза Рома Југославије и
3. одржавање једног од светских конгреса Рома у Београду.

Завршавам реченицама којим Осман Балић започиње своју књигу: „Роми не воле своје вође. Њега су, чини ми се, волели. Знао је да се прилагоди датим околностима“ (стр. 10). Можда и због тога што је био „један од ретких политичких вођа који није искористио свој положај да би се обогатио“ (стр. 10). Поседовао је ауторитет „утемељен у раскошном карактеру једног практичара еманципације Рома, делотворног народног вође, оснивача модерног ромског покрета и стратега ромске политике“ (стр. 16).

Инсистирао на стварању једне заједничке историје, од које се очекује да допринесе јачању колективног идентитета Рома, у сврху јачања способности за деловања у циљу еманципације Рома (стр. 60), а без разбуктавања национализма и шовинизма унутар ромске заједнице. У складу са очевим опредељењем, и сам аутор бележи: „Никад нисмо за мржњу против Рома кривили целе нације нити државе. Кривили смо појединце и институције које то немо посматрају“ (стр. 14).

Историографи ће забележити да је Саит Балић био можда и последњи велики лидер међународне ромске политике, али још важније од тога међу својим народом остаће запамћен као „Баро мануш“ – Велики човек, великан. Моја оцена је следећа: оно што је био Шабан Бајрамовић у ромској музици, то је значио Саит Балић за културну и политичку еманципацију нишких, српских и свих Рома света у другој половини двадесетог века.

ЛИТЕРАТУРА

Ђорђевић, Драгољуб Б. *На коњу с лаптопом у бисагама: увод у ромолошке студије*. Ниш и Нови Сад: Машински факултет у Нишу и Прометеј, 2010.

Тодоровић, Драган и Драгољуб Б. Ђорђевић. „Ромски романескни првенац (Допринос српској ромологији)“. У *Допринос Рома култури народа у Србији*, приредили Тибор Варади, Драгољуб Б. Ђорђевић и Драган Тодоровић, 185–210. Београд: САНУ, 2022.

Драган Тодоровић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за социологију

Истраживање криминалистичког рада Рудолфа Арчибалда Рајса као оснивача криминалистике, широко заступљено у литератури, док је његов рад у различитим областима социолошког истраживања остао недовољно обрађен. Нова књига проф. др Уроша Шуваковића управо за циљ има сагледавање социолошког доприноса Арчибалда Рајса током боравка у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. У *Предговору* је наглашено да Рајсов социолошки рад „никада није био стриктно истраживачки, већ и просветитељски“ (стр. 8) Књига представља зборник радова, већином раније објављиваних,² а овде органски структурисаних у шест глава. Оригиналан научни допринос књиге испољен је у два нова рада, као и у допунама претходно објављених радова. Структура књиге састоји се из ауторског *Предговора* (7-9), главног текста, *Напомена о радовима* (143-145) и *Белешке о аутору* (147). На задњој корици је песма Војислава Илића Млађег, *Заветна жеља Д-р Рајса*. Поред литературе, интернет референци и објављене грађе, као изворна основа књиге коришћени су и необјављени, архивски извори (Војни архив за Главу 3; Архив Југославије³ за Главу 4 и Државни архив Србије за Главу 5).

Глава 1, *Допринос Арчибалда Рајса социолошком проучавању међуратног српског друштва* (11-37)⁴ посвећена је социолошком доприносу Арчибалда Рајса и његовој анализи међуратног српског друштва, изнетој у спису *Чујте, Срби!*. Аутор истиче да се у овом делу проучава међуратно српско друштво са аспекта већег броја примењених или посебних социологија (криминологије, политичке социологије, социологије елита, социологије образовања и васпитања, социологије религије), али и опште-социолошких питања, попут проблема друштвене стратификације. Осим дескрипције ондашњег друштва, Рајс је установио и основне тенденције његовог развоја и указао на последице негативних тенденција које је уочио, понудивши и препоруке за њихово превазилажење.

Глава 2, *Актуелност дела Арчибалда Рајса „Чујте, Срби!“ у савременом добу* (38-52) представља изворну верзију касније објављеног рада⁵, пре исправки по упутству рецензента, уз потпуни навод рецензентског ко-

¹ Урош В. Шуваковић, *Р. А. Рајс. Пред злочиним није могућа неутралност (Поводом 110 година од доласка у Србију и 95 година од смрти)*. Нови Сад и Београд: Матица Српска, Архив Војводине и Универзитет у Београду – Факултет за образовање учитеља и васпитача, 2024, стр. 147.

² Белешка о радовима садржи потпуне референце о објављених радова и разлике у односу на првобитне, раније објављене верзије текстова. Свака глава пропраћена је списком литературе, тако да је могуће понављање истих наслова у више глава; што, међутим, свакако, помаже при прецизнијем идентификовању појединачних тврдњи и чињеница изнетих у радовима, односно пореклу закључака и њихове научне основе.

³ У списку извора и литературе је на стр. 105, уместо „Војислав“, наведено име „Јован“. Међутим, како је сигнатура у остатку тачна и попуна, лако се утврђује да је реч о случајној омаши и о којем се тачно извору ради.

⁴ Рад је претходно објављен у часопису *Социолошки преглед* 46-1/2012, допуњен новијим референцама и проширен у делу који се бавио Рајсовим предлогом државне организације Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

⁵ Рад је објављен претходно у *Archibald Reiss Day's* 2016 на енглеском и, у преводу на српски језик у *Изабраним делима Арчибалда Рајса* (књ. 5).

ментара у фусноти. (стр. 144, нап. 1) У овој глави анализирају се социјалнопатолошке и социјалполитичко-патолошке појаве изнете у делу *Чујте, Срби!*. Након описа проблема, Шуваковић закључује да Рајс говори о „постојању система ‘заробљене државе’“ (стр. 47), који подразумева разликовање *системске* од обичне, *административне*, *чиновнике* корупције; а потом упоређује Рајсове ставове са стањем у друштвеном животу Србије ХХI века и потребу система организације власти заснованог на начелу владавине права. (стр. 48-49)

Главу 3⁶ отвара мото који је узет за поднаслов дела. На овом месту, аутор настоји на томе да истражи у којој је мери на прихватање позива српске владе утицала чињеница да је Рајс Немац, полујеврејског порекла (један прадеда Рајсов је био Јеврејин), као и то да ли је свој посао обављао професионално и објективно, према правилима професионалне етике. Као ратни дописник, Рајс је сарађивао са листовима *Gazette de Lausanne* (Лозана), *Le petit Parisien* (Париз) и *De Telegraaf* (Амстердам). Будући ангажован као дописник и добровољац у српској војсци, Рајсова делатност је овде разматрана у светлу Хабермасовог разликовања етичких и моралних норми. (стр. 54, 68) Кроз сагледавање професионалног рада Арчибалда Рајса, нарочито анализирајући његове ставове изнете у мемоарима *Шта сам видео и прожживео у великим данима*, Шуваковић врши компарацију стања с краја ХХ са стањем друштва ХХI века, што доприноси на актуелности рада. Рајс је доказао ширину (квантитативну димензију) и тежину (квалитативну димензију) злочина, њихову намерност, организованост и систематичност, а извештавањем о њима у угледним листовима свога доба, од чега два у неутралним земљама (Швајцарској и Холандији), иступио као ангажовани интелектуалац, при чему солидарност са српском војском није нарушила његов професионализам.

Глава 4, *Рајс о „Комитском питању“* (70-105) представља до сада необјављиван рад. У овој глави, Шуваковић се осврће на књигу *Оптужница против Бугара* (1919) коју је Рајс објавио са А. Бонасјеом, као и на опис злочина које је Рајс документовао, са посебним освртом на деловање Бугарске. Наиме, бугарска влада је и пре рата спроводила антисрпску и антигрчку делатност, укључујући и тероризам. Рајс је изнео и два мотива оваквих акција - бугаризацију дотичних крајева и разбојништво (уз државно учешће Бугарске). Шуваковић се у раду посебно осврће на Рајсов политичко-социолошки и криминолошки допринос, као и на студију *Комитско питање у јужној Србији* (1924) чији је за циљ био да се страна публика обавести о проблему са којима се Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца суочава у погледу непријатељског деловања Бугарске. У анализи „комитског питања“, изнетој у два извештаја (1921. и 1922. године) Рајс идентификује постојање бугарске организације на југу и износи предлоге за унапређење лошег стања безбедности и јачање државних капацитета у *Македонији*, у четири тачке. Рајсова анализа је криминалистички и социолошки заснована на емпиријским истраживањима која је лично спроводио. Социопатски однос према *Македонији* као према *колонији* је Рајс посебно уочио код *бивших аустроугарских чиновника и официра*. (курзив А.П.) Сам његов

⁶ Др Арчибалд Рајс у *Првом светском рату: етика светског криминалисте и српског ратника* (53-69).

ангажман је потврда његових ставова изнетих у извештајима, јер је он, као и ангажовање других специјалних извештача, био последица неповерења централне власти у локално чиновништво на југу.

Глава 5, *Зашто је Рајс 1928. хтео да напусти Краљевину СХС, нећу ли годину пред своју смрт?* (106-121) је до сада необјављивани рад. Аутор се у чланку бави ставовима Арчибалда Рајса у светској штампи за време рата. По повратку у Државу Срба, Хрвата и Словенаца је активан у различитим ветеранским, хуманитарним и инвалидским удружењима. У Народној банци је Рајс био експерт за фалсификате. Жена неидентификованог банкара је у свом дневнику, позивајући се на Рајсов интервју Полицији од 11. септембра 1928. године⁷, навела је да он намерава да се одсели у иностранство. Разлози се првенствено тичу односа и начина одавања поште погинулим учесницима Солунског фронта. Рајс је у оквиру Удружења инвалида био активан на обележавању ових догађаја, али се повукао из Одбора за припрему обележавања десетогодишњице, јер је повучен позив Удружењу инвалида из Француске да учествује у обележавању овог догађаја, без да је најпре Одбор о томе обавештен. Рајс је одлуку, ипак, променио, највероватније по молби конгреса инвалида у Битољу 2. октобра 1928. године. (стр. 118-119)

Глава 6, *Херојство је истину саопштити – примери часних Швајцараца Арчибалда Рајса и Дика Мартија* (122-141) је раније објављен као предавање по позиву на скупу *Archibald Reiss Day's* 2019. године, које је на овом месту, уз незнатне измене, по први пут објављено на српском језику. У овом делу књиге се, кроз анализу садржаја докумената, сагледава поступање Арчибалда Рајса и Дика Мартија у вези са злочинима почињеним над Србима, 1914-1918 и 1999. године и њихове заслуге у сазнавању чињеница о српским страдањима. У компарацији двојице Швајцараца, Шуваковић истиче виши етички императив Арчибалда Рајса, док према изузетно прецизном Диксу Мартију изражава професионални пијетет, али наглашава да је његов рад „бирокарски, суво правнички“ (стр. 136). Рајс је своје поступање заснивао на етичким хуманистичким начелима и своја сазнања саопштавао одмах, док је сукоб још трајао. Извештај Дика Мартија је, упркос професионалности и пунктуалности, због спољних опструкција, ипак, дошао са закашњењем од једанаест година, што је било време довољно да многи трагови злочина буду уклоњени, а многи, због пропадљивости материјала и нестану, поготову што није вршена никаква конзервација доказног материјала, напротив.

Рудолф Арчибалд Рајс схватао је значај медија и веома је био посвећен сарадњи са читаним листовима у Лозани, Паризу и Амстердаму за време рата, а после рата био је редовни сарадник *Политике* у вези са домаћим друштвеним догађањима. Као извор о друштвеним приликама, његова медијска и стручна оглашавања имају посебан за историју и социологију, као и за проучавање креирања јавних политика у међуратном српском друштву.

Алекса М. Поповић

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Депарتمان за историју

⁷ „Проф. Рајс напушта нашу земљу“ (стр. 115).